

GÈNERE I DRET DE FAMÍLIA: UNA LECTURA DE LA REGULACIÓ DEL RÈGIM ECONÒMIC DEL MATRIMONI A PARTIR DEL LLIBRE SEGON DEL CODI CIVIL DE CATALUNYA

Carlos Gómez Ligüerre
Professor titular de dret civil
Universitat Pompeu Fabra¹

Resum

En aquest article s'analitzen des de la perspectiva de gènere les regles sobre les relacions econòmiques entre cònjuges (art. 231-10 a 232-38 del Codi civil de Catalunya), amb una atenció especial el règim de separació de béns, per tal d'examinar si amb les disposicions legals vigents s'assoleix la igualtat efectiva.

Paraules clau: relacions econòmiques entre cònjuges, règim econòmic matrimonial, règim de separació de béns, autonomia privada, igualtat efectiva.

GENDER & FAMILY LAW: THE REGULATION OF THE MATRIMONIAL PROPERTY REGIME IN BOOK II OF THE CATALAN CIVIL CODE

Abstract

This article analyses from a gender perspective the rules regarding property relations between spouses (Art. 231-10 to 232-38 of the Civil Code of Catalonia), with special attention

1. Aquest treball forma part de l'obra col·lectiva *El llibre segon del Codi civil de Catalunya: Una perspectiva de gènere*, que va obtenir un ajut del Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya (Resolució JUS/1313/2012, de 22 de juny, per la qual s'atorguen beques a la recerca, l'estudi i l'anàlisi en els àmbits de l'execució penal, la mediació penal, l'atenció a la víctima, l'Administració de justícia i el dret civil català (*Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 6164 [5 juliol 2012])). El text complet del treball es pot consultar a <http://www20.gencat.cat/docs/Justicia/Home/recerca/catalog/2012/llibre_segondocivil.pdf>. El treball també s'emmarca en el projecte d'investigació «Reforma del derecho de familia y análisis unitario de su régimen patrimonial. Atribución de derechos de propiedad, pretensiones compensatorias y atención de necesidades a su disolución por crisis y por causa de muerte» (DER2011-27960), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat i dirigit pel doctor Josep Ferrer Riba, catedràtic de dret civil de la Universitat Pompeu Fabra.

to the separation of property regime, in order to examine whether effective equality is achieved with the current legal rules.

Keywords: property relations between spouses, matrimonial property regime, separation of property regime, private autonomy, effective equality.

1. PERSPECTIVA DE GÈNERE I RELACIONS ECONÒMIQUES ENTRE ELS CÒNJUGES

El matrimoni i les relacions entre els cònjuges han canviat dràsticament en els darrers anys. L'augment de l'edat en el primer matrimoni, la creixent presència de la dona en el mercat de treball, la facilitat per a dissoldre el vincle matrimonial i el retard de l'edat de procreació s'han sumat a d'altres factors, com ara l'augment mitjà de l'esperança de vida, que han provocat una adaptació progressiva de les institucions jurídiques que conformen el dret de família a les noves realitats socials que són objecte de la seva regulació.²

Malgrat aquests canvis, el matrimoni continua essent una comunitat de vida. Així el defineix, de fet, el primer apartat de l'article 231-2 del Codi civil de Catalunya (CCCat), segons el qual «[e]l matrimoni estableix un vincle jurídic entre dues persones que origina una comunitat de vida en la qual els cònjuges han de respectar-se, actuar en interès de la família, guardar-se lleialtat, ajudar-se i prestar-se socors mutu». El matrimoni significa, així, un *consortium omnis vitae* amb efectes no només personals, sinó també patrimonials. La regulació d'aquests darrers correspon al règim primari que és general per a tots els matrimonis i al concret règim econòmic matrimonial que resulti d'aplicació, les regles del qual són un conjunt coherent de solucions a les qüestions derivades de les contribucions econòmiques que cada cònjuge haurà de fer, en benefici mutu i de la família comuna, al llarg de la vida matrimonial.³

Aquest estudi analitza les regles dels articles 231-10 a 232-38 CCCat des de l'anomenada *perspectiva de gènere*. L'exegesi dels preceptes adoptarà, per tant, aquesta perspectiva. Es tracta d'examinar l'adequació de les regles legals a l'objectiu d'assolir la igualtat efectiva entre els cònjuges. L'anàlisi obvia, així, els debats típicament jurídics que acompanyen les regles que són objecte d'estudi.

La perspectiva de gènere parteix de la desigualtat entre homes i dones i troba en les diferències de sexe o gènere la raó d'aquesta desigualtat. Conforme a la perspectiva de gènere, el caràcter jeràrquic que condiciona la relació entre homes i dones explica la posició d'inferioritat que aquestes pateixen. Un cop constatada la diferència, la

2. La informació estadística referent als fets assenyalats en el text es pot trobar en l'informe de l'IDESCAT «La nupcialitat a Catalunya l'any 2011».

3. Vegeu José Luis LACRUZ BERDEJO (1963), *El matrimonio y su economía*, Barcelona, Bosch, p. 236.

perspectiva de gènere promou un nou disseny de les institucions, i entre aquestes les institucions legals, que corregeixi la desigualtat generada per una concepció jeràrquica de la societat que ha situat tradicionalment l'home en una posició de superioritat. Aquest és l'objectiu que persegueix la Llei orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la igualtat efectiva de dones i homes (LOIMH), que en el primer apartat del seu preàmbul justifica la nova regulació: «Resulta necesaria, en efecto, una acción normativa dirigida a combatir todas las manifestaciones aún subsistentes de discriminación, directa o indirecta, por razón de sexo y a promover la igualdad real entre mujeres y hombres, con remoción de los obstáculos y estereotipos sociales que impiden alcanzarla».

D'aquesta forma, la perspectiva de gènere promou la igualtat efectiva entre homes i dones, que, en l'àmbit que ara és objecte d'estudi, significa la igualtat entre marit i muller en les relacions patrimonials derivades de la seva condició de cònjuges. L'anàlisi, per tant, exclou l'aplicació de les regles sobre el règim econòmic als matrimonis entre persones del mateix sexe, permesos en l'ordenament jurídic espanyol i en els quals, per hipòtesi, no es produeix la desigualtat derivada de la jerarquia —real, personal o institucional— que es fonamenta en la superioritat dels homes respecte de les dones.⁴

La perspectiva legal que imposa la LOIMH atén tant la igualtat formal com la que podríem anomenar *igualtat efectiva*. Ambdues es troben recollides en l'article 6 LOIMH sota la rúbrica «Discriminación directa e indirecta»: «1. Se considera discriminación directa por razón de sexo la situación en que se encuentra una persona que sea, haya sido o pudiera ser tratada, en atención a su sexo, de manera menos favorable que otra en situación comparable. 2. Se considera discriminación indirecta por razón de sexo la situación en que una disposición, criterio o práctica aparentemente neutros pone a personas de un sexo en desventaja particular con respecto a personas del otro, salvo que dicha disposición, criterio o práctica puedan justificarse objetivamente en atención a una finalidad legítima y que los medios para alcanzar dicha finalidad sean necesarios y adecuados».

D'aquesta forma, és contrària a la igualtat una mesura que discrimina un sector de la població en consideració al seu gènere; però també ho pot ser una mesura que, tot i ser formalment no discriminatòria, no tingui en compte la situació, estructural o conjuntural, en què es troba un col·lectiu en consideració al seu sexe, de manera que l'omissió d'aquesta diferència impedeix assolir una igualtat efectiva, atès que no es té en compte la situació d'inferioritat o la necessitat especial d'ajuts que el col·lectiu oblidat hauria de menester per tal de poder optar a la igualtat albirada per la norma.

4. Vegeu un estudi sobre el reconeixement de les parelles del mateix sexe des de la perspectiva de gènere a Anne BOTTOMLEY i Simone WONG (2006), «Shared households: a new paradigm for thinking about the reform of domestic property relations», a Alison DIDUCK i Katherine O'DONOVAN, *Feminist perspectives on family law*, Oxford, Routledge-Cavendish.

La primera concepció d'*igualtat* es correspon amb una igualtat merament formal, eficaç en un context en el qual la semàntica és suficient per a garantir una igualtat efectiva entre sexes. Les mesures pròpies d'aquesta concepció són les prohibicions de discriminacions negatives, ja que la discriminació sempre es defineix en relació amb la posició dels homes en les relacions jurídiques i socials a les quals accedeixen les dones.⁵

La segona concepció d'*igualtat* promou mesures que a vegades s'anomenen *de discriminació positiva* i que tenen per objecte assolir una igualtat real, no tan sols formal, i garantir que, de fet, la capacitat per a arribar a la igualtat es troba igualment repartida entre individus d'ambdós sexes. La igualtat aquí no és merament formal, sinó *substantiva*, i no atén les condicions d'entrada o de participació, sinó el resultat efectivament igualitari que ha de promoure una política de gènere.⁶ De fet, en l'àmbit internacional és habitual referir-se a aquesta forma d'igualtat com a *substantive equality*.⁷

D'acord amb aquesta doble perspectiva de la igualtat, la formal i la substantiva, s'analitzaran les regles sobre el règim econòmic del matrimoni previstes en el llibre segon del CCCat. Per tal de limitar l'àmbit de l'anàlisi i dotar-nos d'un esquema general que sigui útil per a avaluar la regulació catalana del règim econòmic entre cònjuges, aquest treball analitza en concret, i des de la perspectiva de la promoció d'una igualtat —formal i efectiva— entre homes i dones casats: *a*) la igualtat entre els cònjuges, formal i efectiva, que promou el règim econòmic supletori; *b*) el grau de llibertat dels cònjuges per a escollir o modificar el règim econòmic de la seva relació matrimonial, i *c*) el grau de coneixement que ambdós esposos tenen, mentre és vigent el vincle

5. Katharine BARTLETT (1994), «Gender law», *Duke Journal on Gender Law & Policy*, vol. 1, p. 2.

6. Katharine BARTLETT (1994), «Gender law», p. 4.

7. La igualtat formal i substantiva no esgota, però, les formes d'anàlisi de la perspectiva de gènere. En els darrers anys han tingut una incidència especial les propostes procedents de la *non-subordination theory*, a vegades també anomenada *dominance theory*, que promou la creació de noves estructures socials basades en la dona, atès que les polítiques d'igualtat es limiten a incrementar la presència de la dona en institucions creades a la mida dels homes i, per tant, dissenyades d'acord amb les seves exigències vitals, emocionals i biològiques. D'acord amb aquesta concepció, la política de gènere ha de significar l'adopció de noves institucions centrades en la dona, en comptes d'introduir la dona en institucions i realitats conformades segons una concepció del món marcadament masculista. La correcció ha de venir de la creació de noves institucions, no de la feminització de les estructures existents. La defensora i principal promotora d'aquesta concepció del gènere és Catharine MACKINNON (2005), *Women's lives, men's law*, Cambridge, Harvard University Press, i Catharine MACKINNON (2007), *Sex Equality*, 2a ed., Nova York, Thomson West. Hi ha altres formes d'entendre la perspectiva de gènere. A banda de les teories de la igualtat i de la dominació, els moviments de gènere han promogut també l'anomenada *different voice theory*, basada en la necessitat d'incorporar les dones en tots els nivells socials per tal de fer present una forma femenina d'entendre el món i les relacions socials i professionals. El feminisme postmodernista (*postmodern feminism*) proposa superar el discurs tradicional de gènere i entendre que el gènere en si mateix és una construcció social que pot ser superada amb un canvi cultural. Vegeu una presentació general dels moviments i les formes d'entendre la perspectiva de gènere a Katharine BARTLETT (1994), «Gender law», i Katharine BARTLETT (1999), «Feminism and the law», *Family Law Quarterly*, vol. 33, núm. 3, p. 475-500.

matrimonial, de les conseqüències econòmiques que ha de tenir la dissolució del seu règim econòmic.

D'acord amb aquestes variables s'analitzen les regles sobre relacions econòmiques entre cònjuges previstes en el CCCat vigent. L'estudi dedica una atenció especial al règim de separació de béns, supletori i per això habitualment d'aplicació a les parelles catalanes. La resta d'epígrafs d'aquest estudi tracten conjuntament el règim de participació en els guanys i el règim de comunitat. No es tindran en compte els règims especials d'associació de compres i millores, propi del Camp de Tarragona (art. 232-25 a 232-27 CCCat), d'agermanament o pacte de mig per mig del dret de Tortosa (art. 232-28 CCCat), ni el pacte de convinença o mitja guanyeria, propi de la Vall d'Aran (art. 232-29 CCCat).

En tot cas, l'estudi se centra en les qüestions que la regulació actual planteja des de l'anomenada *perspectiva de gènere* i, en concret, en l'adequació de les normes legals vigents amb l'objectiu d'igualtat —formal i substancial— que és propi de la perspectiva esmentada i que la LOIMH imposa assolir en tots els àmbits, també en els relacionats directament amb l'equilibri patrimonial entre els cònjuges. En aquest àmbit, l'anàlisi de gènere es presenta com a especialment rellevant, atès que —a diferència d'altres institucions del dret de família— no hi ha cap raó biològica que justifiqui un tractament diferenciat per gèneres en matèria de règim econòmic del matrimoni. Per aquesta raó, la tasca és doble: d'una banda, eliminar les diferències injustificades, per manca de fonament, en el tracte legal entre homes i dones; de l'altra, implantar polítiques legislatives que permetin assolir una situació d'igualtat efectiva quan les contribucions fetes pels cònjuges, tot i col·laborar en el sosteniment de la unitat familiar, no tinguin un valor de mercat que permeti comptabilitzar-les directament en els comptes de la família.

2. LA IGUALTAT ENTRE ELS CÒNJUGES EN EL RÈGIM LEGAL SUPLETORI

Segons el segon apartat de l'article 231-10 CCCat, «[s]i no hi ha pacte o si els capítols matrimonials són ineficaços, el règim econòmic és el de separació de béns». El precepte assenyala el caràcter supletori del règim de separació de béns, que, per altra banda, és el més arrelat a la consciència col·lectiva de les parelles catalanes. Encara que es tracti del règim supletori, la seva freqüència aconsella estudiar-lo abans del règim general, que serà el pactat per les parts. Sembla evident, però, que qui canvia ho fa per a modificar allò que li serà d'aplicació si no pacta altrament. Per aquesta raó, abans d'avaluar la bondat d'un sistema obert i que preveu el disseny individualitzat del règim econòmic, és oportú analitzar des de la perspectiva de gènere els resultats que promou el règim supletori. Només d'aquesta forma es pot avaluar si un canvi eventual pot trobar una justificació, d'acord amb l'òptica d'aquest treball, en la millo-

ra de la condició del cònjuges, des d'una perspectiva de gènere, en comparació amb la que gaudirien si s'acollissin al règim legal supletori.

La previsió legal transcrita, segons la qual en absència de pacte el règim aplicable a les parelles catalanes és el de separació de béns, manifesta, en primer lloc, la necessitat de l'existència d'un règim. No és imaginable, per tant, un matrimoni sense règim econòmic. És raonable que així sigui. L'heterogeneïtat d'intercanvis patrimonials que provoca una relació conjugal, que implica intercanvis no només de béns, sinó també de prestacions de serveis en benefici de la família, aconsella no deixar al règim general de les obligacions la solució dels problemes que poden sorgir en el moment de la dissolució del vincle matrimonial que justificà els esmentats intercanvis i prestacions.⁸ El règim econòmic és un efecte legal del matrimoni. Si hi ha matrimoni, l'ordenament obliga els cònjuges a dotar-se de regles de gestió de l'economia conjugal. En absència de pacte, serà aplicable el règim legal supletori, que a Catalunya és el de separació de béns.

L'efecte legal suggereix una reflexió, atès que el règim que es proposa com a supletori a Catalunya és precisament el que representa la menor implicació dels patrimonis d'ambdós cònjuges. No deixa de ser paradoxal que l'absència d'un pacte sobre la forma d'organitzar les relacions econòmiques entre els esposos porti a l'aplicació d'un règim de separació que evoca la manca de fórmules patrimonials comunes als membres del matrimoni. El règim supletori porta a un règim que, en el seu significat més radical, representa, de fet, l'absència d'un règim comú, atès que els patrimonis de cada cònjuge mantenen la seva separació, orgànica i funcional, abans i durant el matrimoni.⁹

La paradoxa, com es veurà, és només aparent, però porta, en segon lloc i en relació amb la reflexió anterior, a avaluar l'extensió real de la separació de béns prevista pel legislador català. Segons l'article 232-1 CCCat, «[e]n el règim de separació de béns, cada cònjuge té la propietat, el gaudi, l'administració i la lliure disposició de tots els seus béns, amb els límits que estableix la llei». Són béns propis de cadascun dels cònjuges, d'acord amb l'article 232-2 CCCat, «[...] tots els que tenia com a tals quan es va celebrar el matrimoni i els que adquireixi després per qualsevol títol».

8. Com posa de manifest José Luis LACRUZ BERDEJO (1963), *El matrimonio y su economía*, p. 235, «[L]a vida en común de marido y mujer supone una serie de atenciones personales, suyas y de los hijos (alimentación, educación, crianza, establecimiento); atenciones de personas frente a las cuales están obligados los cónyuges; actividades comunes que ocasionan dispendios que no deben ser solo soportados por uno de aquéllos. Es preciso determinar, al menos, cómo ha de acudirse a estos gastos y quién debe soportarlos (problema de la contribución a las cargas del matrimonio), determinación que constituye el elemento mínimo necesario de las relaciones conyugales y la raíz del régimen matrimonial».

9. Aquesta ha estat la visió tradicional del règim de separació de béns. Segons José Luis LACRUZ BERDEJO (1963), *El matrimonio y su economía*, p. 622, «[c]ree una parte de la doctrina que el régimen de separación representa la ausencia de régimen matrimonial. La posición de los cónyuges es, entonces, la de dos extraños que conviven juntos. [...] La separación supone el mínimo de relación posible».

El cert és que el llibre segon matisa les conseqüències que haurien de ser pròpies del règim de separació de béns i preveu mesures de correcció de les situacions que podrien tenir lloc com a resultat de la separació absoluta de patrimonis entre els cònjuges. De fet, una separació radical podria donar lloc a injustícies, durant i després del matrimoni, en parelles els membres de les quals disposessin de masses patrimonials de valor molt diferent, una molt més gran que l'altra. En una situació com aquesta, habitual històricament i ara en moltes parelles catalanes, el règim de separació podria provocar que el cònjuge amb menys recursos, que ha deixat de generar ingressos per a atendre les necessitats personals de la família o que ha col·laborat sense remuneració en l'activitat professional de l'altre cònjuge, es trobi empobrit en el moment de la dissolució del règim econòmic.

La nova regulació de la separació de béns procura corregir aquests efectes negatius de la separació i promou una comunicació entre les masses patrimonials que afavoreix el cònjuge amb un patrimoni inferior. Des d'una perspectiva de gènere, les mesures afavoreixen la igualtat formal entre els cònjuges, encara que acabin desdibuint la realitat de la separació, ja que atribueixen en comunitat la responsabilitat de les despeses familiars i la titularitat dels principals actius familiars, i generen un crèdit en favor del cònjuge que ha dedicat una major part dels recursos propis a la cura de la família. Aquestes mesures són analitzades des d'una perspectiva de gènere a continuació.

2.1. CONTRIBUTIÓ A LES DESPESES FAMILIARS

En matèria de despeses familiars, el règim de separació està corregit per una norma comuna al matrimoni i la seva economia i que resulta d'aplicació, per tant, a tots els matrimonis amb independència del seu règim econòmic. Els seus efectes, però, són més clars en un règim de separació de béns, que resulta corregit pel que preveu l'article 231-6 CCCat:

1. Els cònjuges han de contribuir a les despeses familiars, de la manera que pactin, amb els recursos procedents de llur activitat o de llurs béns, en proporció a llurs ingressos i, si aquests no són suficients, en proporció a llurs patrimonis. L'aportació al treball domèstic és una forma de contribució a les despeses familiars. Si hi ha béns especialment afectes a les despeses familiars, llurs fruits i rendes s'han d'aplicar preferentment a pagar-les.
2. Els fills, comuns o no, mentre conviuen amb la família, han de contribuir proporcionalment a aquestes despeses de la manera que estableix l'article 236-22.1.
3. Els parents que conviuen amb la família han de contribuir, si escau, a les despeses familiars en la mesura de llurs possibilitats i d'acord amb les despeses que generen.

D'aquesta forma, el CCCat involucra ambdós cònjuges en la *collaboratio* a la qual tots dos estan compromesos per raó del matrimoni. La contribució a les despeses familiars, tal com la configura l'article 231-6 CCCat, deixa de ser un mecanisme d'imputació proporcional de despeses per a convertir-se en un procediment d'igualació de patrimonis, atès que valora com a contribució —i obliga a donar-li un valor econòmic— l'aportació al treball domèstic.

D'aquestes despeses responen ambdós cònjuges solidàriament, posant els seus patrimonis en situació d'igualtat davant els creditors. La dinàmica pròpia de la solidaritat farà que els creditors reclamin el pagament dels seus deutes al cònjuge amb un patrimoni major o més líquid, amb independència de la seva contribució efectiva a les despeses familiars. Així ho disposa l'article 232-8 CCCat quan diu que «[d]avant terceres persones, ambdós cònjuges responen solidàriament de les obligacions concretes per a atendre les necessitats i les despeses familiars ordinàries d'acord amb els usos i el nivell de vida de la família. En cas d'altres obligacions, en respon el cònjuge que les contreu». La responsabilitat solidària equilibra, enfront dels creditors, la situació d'ambdós cònjuges, que esdevenen deutors principals del deutes contrets en interès mutu, amb independència de les dotacions patrimonials respectives.

2.2. DISPOSICIÓ DE L'HABITATGE FAMILIAR

Una altra correcció assenyalada del règim de separació prové d'una altra norma comuna a l'organització econòmica del matrimoni. L'article 231-9 CCCat resulta d'aplicació a qualsevol règim d'organització patrimonial dels cònjuges, però la seva eficàcia més rellevant en la seva qualitat de norma es manifesta com a moderació del rigor que fóra propi de la separació de béns quan l'habitatge familiar és titularitat exclusiva d'un dels cònjuges:

1. Amb independència del règim econòmic matrimonial aplicable, el cònjuge titular, sense el consentiment de l'altre, no pot fer cap acte d'alienació, de gravamen o, en general, de disposició del seu dret sobre l'habitatge familiar o sobre els mobles d'ús ordinari que en comprometi l'ús, encara que es refereixi a quotes indivises. Aquest consentiment no es pot excloure per pacte ni atorgar amb caràcter general. Si manca el consentiment, l'autoritat judicial pot autoritzar l'acte, tenint en compte l'interès de la família, i també si es dóna una altra causa justa.

2. L'acte fet sense el consentiment o l'autorització que estableix l'apartat 1 és anul·lable, a instància de l'altre cònjuge, si viu en el mateix habitatge, en el termini de quatre anys des que en pren coneixement o des que s'inscriu l'acte en el Registre de la Propietat.

3. L'acte manté l'eficàcia si l'adquirent actua de bona fe i a títol oneros i, a més, el titular ha manifestat que l'immoble no té la condició d'habitatge familiar, encara que sigui una manifestació inexacta. No hi ha bona fe si l'adquirent coneixia o podia conèixer raonablement en el moment de l'adquisició la condició de l'habitatge. En qualsevol cas, el

cònjuge que n'ha disposat respon dels perjudicis que hagi causat, d'acord amb la legislació aplicable.

La regla legal, que resulta d'aplicació a tots els règims econòmics —al legal supletori i a qualsevol altre pactat entre els cònjuges— posa en igualtat home i dona davant dels actes de disposició i gravamen de l'habitatge conjugal mentre dura el matrimoni.¹⁰ Ho fa amb independència de la titularitat real de l'immoble i, en el context del règim de separació de béns, amb independència de la pertinença d'aquell actiu a un dels patrimonis privatis d'un dels cònjuges. La norma promou una efectiva igualtat entre els esposos, atès que evita que el propietari o la propietària puguin, un cop contret el matrimoni, decidir sobre el destí de l'habitatge familiar sense el consentiment de l'altre cònjuge.

2.3. PROVA DE LA PROPIETAT DELS BÉNS

La tercera correcció del règim de separació de béns que ha estat tradicional en el dret català ve donada per la previsió continguda en l'article 232-4 CCCat vigent, en virtut del qual «[s]i es dubtós a quin dels cònjuges pertany algun bé o dret, s'entén que correspon a ambdós per meitats. Tanmateix, es presumeix que els béns mobles d'ús personal d'un dels cònjuges que no siguin d'extraordinari valor i els que estiguin directament destinats a l'exercici de la seva activitat li pertanyen exclusivament». El precepte soluciona la qüestió de la determinació de la titularitat dels béns que, tot i ésser de fet comuns, plantegen el problema de la seva atribució jurídica d'acord amb el règim de separació, ja que els béns que utilitza i gaudeix el matrimoni, o són d'un cònjuge o són de l'altre. Si no hi ha patrimoni comú, l'única solució possible a les titularitats dubtoses és la que dona el precepte: la creació d'una comunitat entre els cònjuges. I aquesta comunitat haurà de tenir tots els efectes que l'ordenament atorga a aquestes situacions (vegeu els art. 552-1 a 552-12 CCCat); també en relació amb els creditors d'un dels cònjuges, que només podran cobrar els seus deutes de la part indivisa del cònjuge deutor.

La solució legal, des d'un punt de vista de gènere, s'ajusta als principis de la igualtat formal, atès que adjudica de manera igual a ambdós cònjuges la titularitat de béns sobre els quals existeixen dubtes en relació amb el patrimoni privatiu al qual pertanyen. La norma no preveu de quina forma un concret bé o dret pot arribar a la situació de dubte sobre la seva titularitat que regula el precepte. De tota manera, la solució legal promou que el cònjuge interessat a evitar la situació de comunitat manifesti i demostrï la seva titularitat exclusiva sobre el bé o dret en qüestió. La regla legal

10. La norma no s'aplica en cas de ruptura matrimonial, sens perjudici del manteniment del dret d'ús (art. 233-25 CCCat).

fomenta, així, que els cònjuges decideixin o respectin de comú acord el destí dels béns de l'un i l'altre, o que accedeixin a la creació d'una comunitat a la qual s'assignaran a parts iguals els béns o drets la titularitat dels quals no estigui assignada a cap dels esposos.

2.4. ADMINISTRACIÓ DELS BÉNS DE LA FAMÍLIA I RESPONSABILITAT PER DEUTES

Els articles 231-7 i 231-8 CCCat incorporen dues previsions addicionals, vigents en tot cas i amb independència del règim econòmic aplicable i que, en el context de la separació de béns, corregeixen la desigualtat intrínseca a aquest règim.

El primer, l'article 231-7 CCCat, incorpora un deure d'informació recíproca entre els cònjuges referit especialment a la gestió econòmica de la família: «Els cònjuges tenen l'obligació recíproca d'informar-se adequadament de la gestió patrimonial que duen a terme amb relació a l'atenció de les despeses familiars».

El segon, l'article 231-8 CCCat, incorpora un principi que, si no fos per la seva previsió legal i el seu caràcter general, fóra impensable en un règim de separació de béns. Es tracta de la responsabilitat per despeses familiars, que, segons el precepte, és solidària entre ambdós cònjuges: «Davant terceres persones, ambdós cònjuges responen solidàriament de les obligacions concretes per a atendre les necessitats i les despeses familiars ordinàries d'acord amb els usos i el nivell de vida de la família. En cas d'altres obligacions, en respon el cònjuge que les contreu». La responsabilitat davant de tercers serà compatible amb la distribució del deute entre els esposos en funció del grau de benefici que cadascun d'ells hagi obtingut de la necessitat o despesa familiar. De tota manera i en la mesura que la despesa hagi estat veritablement familiar, és difícil d'imaginar que la distribució de la responsabilitat entre els esposos pugui seguir una regla diferent de la de la divisió a parts iguals. Es tracta, en darrer terme, d'una solució que evoca l'existència implícita d'una comunitat i que ja no permet equiparar el règim de separació de béns legalment supletori a Catalunya amb un règim de separació absoluta.

2.5. COMPENSACIÓ ECONÒMICA PER RAÓ DE TREBALL

Des d'una perspectiva de gènere, la regulació que ha incorporat el vigent article 232-5 CCCat té la virtut de referir-se en termes asèptics a l'existència i la meritació de la compensació. Encara que estadísticament ha estat una compensació concebuda com una mesura de protecció de la dona, el text legal albira un canvi social en el qual tots dos membres de la parella poden trobar-se en la situació d'arribar a la dissolució del règim en una situació econòmica que hagués estat més favorable si no haguessin esmerçat recursos en favor de l'atenció familiar.

Es tracta d'un complement necessari a la injustícia que, altrament, patiria el cònjuge subjecte a un règim de separació de béns. La compensació substitueix la pèrdua present de recursos per part del cònjuge que treballa en favor de la família, per un guany futur que s'ha de pagar en el moment de la determinació de la compensació.

3. LLIBERTAT DE DISSENY DEL RÈGIM ECONÒMIC MATRIMONIAL I IGUALTAT

El règim econòmic vigent a Catalunya és el pactat lliurement pels cònjuges en capítols matrimonials. Així es desprèn de la rotunditat amb què el primer apartat de l'article 231-10 CCCat es refereix a les regles que han de regir les relacions econòmiques entre esposos: «El règim econòmic matrimonial és el convingut en capítols». El precepte deixa a les mans dels esposos la definició del règim econòmic matrimonial i converteix totes les regles legals sobre el funcionament dels règims típics (separació de béns, participació en els guanys i comunitat) en normes supletòries cridades a omplir els buits deixats per la voluntat dels atorgants de capítols matrimonials. L'efecte de la norma és doble: d'una banda, permet als cònjuges el disseny d'un règim particular i original que s'ajusti a les seves circumstàncies; de l'altra, permet que els cònjuges adaptin els règims legals típics a la realitat familiar. D'aquesta forma, el règim de separació de béns actua com una regla supletòria general, però, un cop escollit un règim diferent del de la separació de mutu acord entre els cònjuges, serà aquest règim legal el que actuarà de forma supletòria respecte del que no hagin previst els atorgants.

El resultat d'aquesta llibertat de configuració es tradueix en una negociació entre els cònjuges liderada pel cònjuge interessat a modificar el règim legal supletori, que serà el de separació de béns en cas d'absència de pacte o el legal típic escollit en cas de pacte que modifiqui alguna de les seves previsions. Com en tot procés negociador, la voluntat d'obtenir una regulació diferent de la supletòria implicarà manifestar els motius del canvi. Així, el cònjuge amb un patrimoni major pot no estar interessat en un règim diferent del de separació de béns, o el cònjuge que disposa d'un patrimoni productiu propi pot estar interessat a limitar l'abast de la participació en els guanys. La possibilitat de pacte es tradueix, en teoria, en un exercici, per part de cada cònjuge, de manifestació de la informació rellevant a l'efecte patrimonial.¹¹

El punt de partida és una manifestació clara del procés de progressiva contractualització del dret de família, del qual la llibertat dels cònjuges per a dissenyar el règim que millor s'adapta a les seves necessitats és un dels millors exemples. El procés és el reflex d'una concepció creixentment privada del dret de família, que el considera

11. Ian AYRES i Robert GERTNER (1989), «Filling the gaps in incomplete contracts», *Yale Law Journal*, núm. 99, p. 97-130.

com un conjunt de regles al servei dels interessos i les necessitats dels membres d'un nucli familiar entorn del qual uns determinats individus organitzen les seves vides. La família, cada cop menys, és objecte d'una atenció pública que motiva la imposició de normes imperatives que la regulen des del seu inici fins a la seva dissolució i que reglamenten, en interès del bé comú, les seves normes de funcionament. L'autonomia privada ha entrat en el dret de família i, en matèria matrimonial, ja no es limita a la decisió de contreure matrimoni i a la persona amb la qual es crea el vincle, sinó que incorpora la llibertat de configuració d'aspectes tan propers al vincle com les normes econòmiques de la parella i els seus béns.¹² De fet, el punt de partida de la regulació del règim econòmic del matrimoni evoca el principi legal que l'article 234-3 CCCat preveu en matèria de convivència estable de parella i en virtut del qual «[l]es relacions de la parella estable es regulen exclusivament pels pactes dels convivents, mentre dura la convivència».

El pacte entre esposos pot significar la creació d'un règim propi i atípic, o la modificació d'algun dels elements del règim regulats pel Codi. La llibertat de pacte no sembla que tingui més límits que els generals de l'autonomia privada i els imposats pels articles 231-2 a 231-9 CCCat, que incorporen normes imperatives, algunes de les quals ja s'han referit en apartats anteriors i que configuren un règim primari aplicable a tot matrimoni. El fonament d'aquestes limitacions sembla que es troba en la previsió continguda en l'article 231-2.2 CCCat, en virtut de la qual «[e]ls cònjuges tenen en el matrimoni els mateixos drets i deures [...]».

De fet, les limitacions que incorporen els preceptes indicats troben el seu sentit últim en el manteniment de la igualtat, encara que només formal, entre ambdós cònjuges. La contribució comuna a les despeses familiars i la responsabilitat solidària enfront de tercers, la disposició de l'habitatge familiar, que requerirà sempre el consentiment del cònjuge no titular, i la presumpció de comunitat en els comptes bancaris indistints, entre d'altres, s'imposen com a limitacions a la llibertat de pactes que l'article 231-10 CCCat reconeix als matrimonis catalans.

En aquest sentit és oportú destacar els elevats costos de transacció que poden existir entre els cònjuges quan la parella es planteja la solució del seu règim econòmic. Costos que, si no se superen, poden conduir a un règim atípic o a l'adopció de règims legals no supletoris més o menys adaptats a les necessitats d'un dels cònjuges, però perjudicials per a l'altre. Es tracta d'un risc propi de l'autonomia privada, que només funciona correctament en situacions —habitualment contrafàctiques— de simetria entre les parts, tant pel que fa al coneixement del contingut i les conseqüències del pacte com pel que fa al poder per a negociar-lo.¹³

12. Elizabeth SCOTT i Robert E. SCOTT (1998), «Marriage as relational contract», *Vanderbilt Law Review*, vol. 84, núm. 7, p. 1233-1234.

13. Michael J. TREBILCOCK (1993), *The limits of freedom of contract*, Cambridge, Harvard University Press, p. 126.

En situacions de simetria negociadora i de simetria d'informació, hom pot presuposar que els cònjuges pactaran el règim que més els convingui.¹⁴ Si els costos de transacció són tan elevats que la negociació en termes d'igualtat no és possible, la solució legal serà la separació de béns, que, tret de les prevencions destacades en l'apartat anterior, sempre serà perjudicial per al cònjuge amb un patrimoni inferior.¹⁵

Convé, per tant, preguntar-se en quina mesura aquesta igualtat ha de mantenir-se en els pactes que acordin els esposos en dissenyar el seu règim econòmic. Així ho imposa la perspectiva de gènere que guia l'anàlisi que es porta a terme. En aquest sentit, s'han de destacar els esforços del legislador per a promoure la igualtat formal entre els esposos en el procés de contractació. El CCCat vol protegir ambdós cònjuges i pren prevencions per tal de fer palesa la llibertat en el procés de negociació previ a l'atorgament dels capítols matrimonials que incorporaran el nou règim. De tota manera, no ho fa amb caràcter general, sinó només quan els capítols incorporen pactes en previsió d'una ruptura matrimonial, que són objecte d'estudi en una altra part d'aquest treball. En aquest cas, l'apartat segon de l'article 231-20 CCCat preveu que «[e]l notari, abans d'autoritzar l'escriptura a què fa referència l'apartat 1, ha d'informar per separat cadascun dels atorgants sobre l'abast dels canvis que es pretenen introduir amb els pactes respecte al règim legal supletori i els ha d'advertir de llur deure recíproc de proporcionar-se la informació a què fa referència l'apartat 4».

És difícilment justificable que el llibre segon no hagi adoptat la mateixa prevenció amb caràcter general, atès la rellevància que els capítols poden tenir en altres aspectes de la vida econòmica del matrimoni. Així, per exemple, els capítols podrien incorporar un règim de separació absoluta de béns en perjudici de la part de la parella amb un patrimoni inferior.¹⁶

Tampoc no ha incorporat el llibre segon una clàusula general de control del contingut de l'acord que dissenya el règim econòmic lliurement acordat. Hi ha vestigis d'una clàusula en aquest sentit en l'article 232-15 CCCat, que, en l'àmbit dels pactes de modificació del règim de participació dissenyat legalment, preveu el següent: «1. Els pactes que atribueixin una participació en els guanys diferent de la meitat de l'increment patrimonial solament són vàlids si s'estableixen amb caràcter recíproc i igual a favor de qualsevol dels cònjuges. 2. La invalidesa del pacte determina la participació en els guanys en la meitat».

És cert que una limitació d'aquest tipus, incorporada amb caràcter general, significaria la fi de la llibertat de pacte entre els cònjuges, atès que aquesta llibertat ha

14. Robert C. ELLICKSON (2008), *The household: Informal order around the hearth*, Princeton, Princeton University Press, p. 23.

15. Mary Ann GLENDON (1989), *The transformation of family law*, Chicago, The University of Chicago Press, p. 124-125.

16. Efecte que pot provocar que cristal·litzi la diferència entre gèneres analitzada per alguns dels millors analistes contemporanis de l'economia conjugal. Vegeu, per a tots, Gary S. BECKER (1991), *A treatise on the family*, Cambridge, Harvard University Press, p. 335-336.

d'incorporar també la possibilitat del perjudicat de sortir voluntàriament d'un pacte, sense altres limitacions que la protecció dels tercers. Incorporar una obligació de reciprocitat en els pactes assolits en el disseny del règim econòmic plantejaria molts problemes, teòrics i pràctics. Els primers, referits a l'absència d'un règim que serveixi de model per a determinar en quina mesura s'ha trencat la reciprocitat. Els segons, derivats de la ingerència d'un tercer en l'anàlisi de l'oportunitat dels pactes, que, al capdavall, han assolit persones capaces d'obligar-se.

En tot cas, és cert que la combinació de la manca de mecanismes previs encaminats a assegurar la llibertat en el procés de pacte i la manca de criteris d'adequació del contingut pot generar situacions d'injustícia vers el cònjuge amb un menor coneixement i un menor poder de negociació. Injustícies que, fet i fet, no tindran altra solució que una eventual crida al principi genèric d'igualtat en els drets i en les càrregues derivades del matrimoni que l'article 231-2 CCCat imposa a ambdós cònjuges.

4. CONEIXEMENT SOBRE EL RESULTAT ECONÒMIC DE LA DISSOLUCIÓ DEL RÈGIM: EL RÈGIM DE SEPARACIÓ DE BÉNS

El darrer dels aspectes que serà analitzat en aquest estudi de la regulació de les relacions econòmiques del matrimoni des de la perspectiva de gènere es refereix al grau de certesa que el règim esmentat dona als cònjuges sobre el resultat de la seva liquidació. La qüestió té a veure, per tant, amb la seguretat jurídica que tenen els cònjuges sobre el resultat de la liquidació del règim un cop aquest s'ha dissolt.

La qüestió és rellevant per dos motius: en primer lloc, perquè el coneixement que cada cònjuge tingui d'allò que rebrà en dissoldre's el règim pot modificar les seves decisions en inversions familiars; en segon lloc i com a conseqüència del que s'acaba de dir, perquè poder anticipar el resultat promou l'adopció dels pactes necessaris per a modificar el règim que podria significar, a la seva dissolució, una situació no desitjada per ambdós esposos o pel cònjuge que disposa de més patrimoni o aporta més capital o treball a l'economia familiar.

És cert, de tota manera, que no és habitual que mentre és vigent el matrimoni els cònjuges es plantegin els efectes que haurà de tenir la dissolució del seu règim econòmic. La comunitat de vida que genera el vincle matrimonial porta de fet que, amb independència del règim que sigui d'aplicació, els béns consorcials s'utilitzin indistintament per ambdós cònjuges, sense que la seva titularitat sigui un obstacle.

En aquest sentit, és oportú destacar que en la regulació del llibre segon és manifesta la intenció del legislador d'introduir una major grau de comunitat en el règim de separació de béns i una major autonomia en la gestió en els règims de comunitat. L'article 232-4 CCCat, sobre titularitats dubtoses en el règim de separació de béns, al qual s'ha fet referència en pàgines anteriors, és un bon exemple de l'aplicació de la lògica de la comunitat al règim de separació de béns. De la mateixa manera, la regla

general de l'article 231-13 CCCat, sobre comptes indistints, també pot abocar a un règim formal de separació de béns en una comunitat respecte dels actius financers en comú. Per la seva banda, les regles contingudes en l'article 232-33 CCCat, sobre administració dels béns comuns en el règim de comunitat, evidencien que el caràcter comú de la titularitat és compatible amb la seva gestió i administració autònomes per part de cadascun dels cònjuges.

En la fase prèvia a la dissolució del règim econòmic són els creditors dels cònjuges els que poden estar més interessats a conèixer les regles del règim econòmic, atès que per a ells pot ser molt rellevant saber si disposen d'un o de dos patrimonis potencialment responsables a l'hora de cobrar els deutes d'un dels cònjuges.¹⁷

En tot cas, és possible que un cònjuge, bé perquè és el que disposa del patrimoni més gran, bé perquè és qui aporta més temps a la família, es plantegi què rebrà quan es dissolgui el règim. En els règims de comunitat i de participació en els guanys, el problema no sembla especialment greu. En primer lloc, perquè els cònjuges hauran arribat per mitjà d'un pacte a un d'aquests règims i serà normal que, en la decisió de la seva adopció i en el procés de determinació de les seves regles, ambdós tinguin l'oportunitat d'anticipar, amb major o menor exactitud, el resultat de la liquidació del règim. De fet, serà precisament aquesta liquidació la que motivarà, mentre és vigent el matrimoni, que un o ambdós cònjuges es plantegin abandonar el règim legal supletori i substituir-lo per algun dels règims voluntaris. En segon lloc, perquè la mateixa dinàmica dels règims esmentats dificulta conèixer exactament el resultat de les atribucions que resultaran en el moment de la seva liquidació. En el règim de comunitat s'hauran de descomptar els béns privatis i els derivats d'aquests, a banda dels pactes respecte a aquesta qüestió entre els cònjuges. En el règim de participació en els guanys s'hauran de fer les operacions comptables que permetin determinar el crèdit de participació del qual serà titular cada cònjuge.

De la mateixa manera, és evident que els cònjuges coneixeran la seva situació un cop s'hagi liquidat el règim si, en virtut del que preveu l'article 232-7 CCCat, han modificat el règim de separació de béns per a incorporar a les regles econòmiques del seu matrimoni un pacte en previsió de la compensació. També si s'han acollit a la possibilitat de pactar amb antelació les conseqüències de la ruptura matrimonial. En general, en tots els casos en què els cònjuges hagin pactat el règim econòmic o el seu abast, és impensable que no hagin calculat la seva situació per al cas que es produeixi la liquidació.

El problema, per tant, es planteja en relació amb el règim de separació de béns, que, atesa la seva condició de supletori, resulta d'aplicació a les parelles que no han optat per una alternativa, bé perquè ja estan d'acord amb la separació, bé perquè no saben que poden modificar-la.

17. Mary Ann GLENDON (1989), *The transformation of family law*, p. 116.

En principi, les regles en previsió de la liquidació del règim de separació de béns no haurien de ser més complexes que les previstes per al seu funcionament. Els actius de cada cònjuge mantenen la titularitat abans, durant i després del règim. L'únic element que distorsiona la simplicitat és l'existència de les correccions introduïdes al règim, que ja s'han esmentat i que tenen per objectiu evitar la injustícia que podria patir el cònjuge que entra en el matrimoni amb un patrimoni menor i que no ha pogut incrementar-lo com a conseqüència de la seva dedicació a la família. Tot i que aquest tema ja és objecte d'anàlisi en una altra part d'aquesta obra, sembla oportú destacar els efectes que pot tenir una d'aquestes regles de correcció de la separació de béns. Es tracta de la previsió continguda en l'article 232-6c CCCat, en virtut de la qual, per a calcular l'import de la compensació per raó de treball, «[s]'ha de descomptar del patrimoni de cadascun dels cònjuges el valor dels béns que tenia en començar el règim i que conserva en el moment en què s'extingeix, una vegada deduïdes les càrregues que els afectin, i també el valor dels adquirits a títol gratuït durant la vigència del règim i les indemnitzacions per danys personals, exclosa la part corresponent al lucre cessant durant el temps de convivència».

Per tal de calcular les masses patrimonials de cada cònjuge abans i després de l'inici del règim de separació, la regla obliga a descomptar el valor dels béns que cada cònjuge tenia en el moment d'inici del règim. La regla, però, no especifica si el descompte s'ha de fer pel valor que els referits béns tenien en el moment d'inici del règim de separació o s'ha de fer pel valor actual, és a dir, en el moment de dissolució del règim, dels béns que cada cònjuge tenia en el moment d'inici del règim de separació.

La lectura del precepte pot tenir repercussions rellevants quan s'aplica a patrimonis productius, per exemple una empresa. En aquest cas, és possible que el valor del bé en el moment d'inici del règim de separació fos molt inferior al que el bé té quan els cònjuges decideixen dissoldre el règim i es planteja el càlcul de la compensació per raó del treball d'un d'ells.

La lògica de la compensació per raó de treball està en la retribució de la dedicació que, entre d'altres coses, haurà permès al cònjuge que no s'ha dedicat en la mateixa mesura a la casa incrementar el seu patrimoni. La compensació actua com una retribució diferida i el que es retribueix és la dedicació, valorada en relació amb el que ha guanyat l'altre cònjuge, a la unitat familiar o a l'altre. D'aquesta forma, té sentit detreure el valor dels béns privatis abans de l'entrada en vigor del règim i també en té atribuir l'increment de valor que aquests béns han experimentat durant la vigència del règim si aquest increment es deu, com presumeix el precepte, a la dedicació de l'altre cònjuge. Resulta, però, que aquesta regla assimila en certa manera el règim de separació de béns al règim de participació en els guanys, atès que atribueix al cònjuge amb una major dedicació a la casa els guanys obtinguts per l'altre, fins i tot amb l'explotació de béns privatis i adquirits abans de l'inici del règim.

5. CONCLUSIONS

El legislador català ha incorporat al règim de separació de béns normes de correcció que limiten les injustícies que es podrien derivar de la igualtat merament formal que el règim promou en considerar els cònjuges autònoms i independents per a gestionar els patrimonis privatis de cadascun dels esposos. Aquesta igualtat formal, que és el punt de partida del règim de separació, ha cedit davant de la constatació que el cònjuge amb menys recursos, o que deixa d'incrementar el seu patrimoni propi per a dedicar-se a la casa o al negoci familiar, mereix que l'ordenament promogui una igualtat en el resultat de la liquidació del règim. Les regles d'igualació efectiva, encara que no són explícitades expressament amb caràcter general, evoquen les normes de liquidació del règim de participació en els guanys. Malgrat la separació de béns, el legislador considera que la diferència entre patrimonis pot generar en un dels cònjuges un crèdit enfront de l'altre si aquest ha experimentat un increment patrimonial durant el matrimoni a costa de les activitats del cònjuge més dedicat a les tasques domèstiques.

La llibertat de pacte en la configuració del règim econòmic, amb les limitacions imposades pel règim primari, promou que els cònjuges puguin dissenyar el règim que s'ajusta millor a les seves necessitats. Es troben a faltar, però, mesures legals de protecció de la llibertat contractual que corregeixin l'asimetria informativa i de capacitat negociadora que un dels cònjuges pot patir enfront de l'altre. En aquest sentit, la previsió normativa en virtut de la qual el notari ha d'informar per separat cadascun dels cònjuges quan aquests atorguen un pacte en previsió d'una ruptura matrimonial hauria d'aplicar-se amb caràcter general cada cop que els cònjuges modifiquin el règim econòmic del seu matrimoni.

6. BIBLIOGRAFIA

- AYRES, Ian; GERTNER, Robert (1989). «Filling gaps in incomplete contracts». *Yale Law Journal*, núm. 99, p. 97-130.
- BARTLETT, Katharine (1994). «Gender law». *Duke Journal on Gender Law & Policy*, vol. 1, p. 1-20.
- (1999). «Feminism and the law». *Family Law Quarterly*, vol. 33, núm. 3, p. 475-500.
- BECKER, Gary S. (1991). *A treatise on the family*. Cambridge: Harvard University Press.
- BOTTOMLEY, Anne; WONG, Simone (2006). «Shared households: a new paradigm for thinking about the reform of domestic property relations». A: DIDUCK, Alison; O'DONOVAN, Katherine. *Feminist perspectives on family law*. Oxford: Routledge-Cavendish, p. 39-57.

- ELICKSON, Robert C. (2008). *The household: Informal order around the hearth*. Princeton: Princeton University Press.
- GLENDON, Mary Ann (1989). *The transformation of family law*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LACRUZ BERDEJO, José Luis (1963). *El matrimonio y su economía*. Barcelona: Bosch.
- MACKINNON, Catharine (2005). *Women's lives, men's laws*. Cambridge: Harvard University Press.
- (2007). *Sex equality*. 2a ed. Nova York: Thomson West.
- SCOTT, Elizabeth S.; SCOTT, Robert E. (1998). «Marriage as relational contract». *Vanderbilt Law Review*, vol. 84, núm. 7, p. 1225-1334.
- TREBILCOCK, Michael J. (1993). *The limits of freedom of contract*. Cambridge: Harvard University Press.